

Конституційний процес в Україні: втілення принципів європейського конституціоналізму

А. Крусян

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Н. Мішина

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
конституційного права Національного університету
«Одеська юридична академія»

У статті йдеться про важливість втілення принципів європейського конституціоналізму під час конституційного процесу в Україні. Важлива роль у цьому належить Конституційному Суду України, який у своїх рішеннях дедалі частіше спирається на європейські стандарти та практику Європейського суду з прав людини. Це сприяє прискоренню приведення фактичної Конституції України у відповідність до юридичної та є вагомим підґрунтям для сучасних правових перетворень.

Ключові слова: конституціоналізм, принципи конституціоналізму, євроінтеграція, конституційний процес, принцип верховенства права.

Сучасний етап конституційних перетворень в Україні спрямований на демократизацію державного режиму, що супроводжується переорієнтуванням конституційного процесу в напрямі євроінтеграції. До нього залучаються всі органи публічної влади, від яких залежить приведення законодавства України у відповідність до європейських стандартів. Не залишається осторонь і Конституційний Суд України, роль якого у сучасному конституційному процесі вбачається в тому, щоб якомога швидше привести фактичну конституцію у відповідність до конституції юридичної, тобто у «букву закону» вкласти такий «дух закону», який відповідав би основоположним принципам європейського конституціоналізму.

Конституціоналізм базується на низці вироблених людством основних принципів, які стали світовими стандартами формування демократичної держави і громадянського суспільства, основою системи конституціоналізму. Вони мають забезпечити стійкий і поступальний розвиток інститутів конституціоналізму, а також є базовими нормативними основами функціонального механізму українського конституціоналізму. Принципи конституціоналізму покликані забезпечити становлення, розвиток і функціонування інститутів системи конституціоналізму. Їх теоретичне та практичне значення важко переоцінити.

Теоретичне значення принципів полягає в тому, що вони сприяють формуванню змісту конституціоналізму, додаючи йому цілісності і єдиної спрямованості, оскільки всі елементи — складові змісту (конституція і конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість і конституційний правопорядок) — мають чітко відповідати цим принципам, ґрунтуватися

на них. Ці самі принципи є основоположними і для інституціонально-нормативної системи конституціоналізму.

Практичне значення принципів конституціоналізму полягає в їх безпосередньому впливі на конституційні реалії, в необхідності їх застосування при формуванні нормативної основи (конституційного законодавства) і функціонального механізму конституціоналізму, а також при організації й реалізації публічної влади як його інституціональної складової, спрямованих на реалізацію мети сучасного конституціоналізму — забезпечення та охорону конституційно-правової свободи людини.

З урахуванням фундаментальних положень про принципи права це дає підстави визначити принципи конституціоналізму як основоположні ідеї, стійкі керівні витоки, що адекватно відображають юридико-соціальні цінності, сприйняті суспільством на даному етапі його розвитку, сутність сучасного вітчизняного конституціоналізму та практичного функціонування з метою обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав та інтересів особи для досягнення конституційно-правової свободи людини.

Враховуючи сучасні політичні тенденції, справедливим буде висновок про сприйняття українським конституціоналізмом основоположних принципів європейського конституціоналізму. Узагальнивши практику європейського конституціоналізму, С. Головатий з-поміж них виокремив верховенство права, демократію та права людини¹. Зазначимо, що серед цих основоположних принципів перше місце посідають права людини. Інші два необхідні тому, що досвід конституційного розвитку зарубіжних країн переконує: ретельне дотримання принципів верховенства права та демократизму є важливим чинником забезпечення належного рівня охорони прав людини, що дозволяє досягти мети сучасного конституціоналізму.

При цьому важливим є не тільки закріплення низки принципів конституціоналізму в законодавстві відповідно до європейських стандартів, а й таке їх розуміння, яке, відповідаючи сучасним європейським тенденціям, сприяло б втіленню цих принципів у сучасні конституційно-правові реалії з метою утвердження конституційно-правової свободи людини як мети сучасного конституціоналізму. Адже формування поняття і розкриття змісту принципів конституціоналізму має велике значення для формування цілісної концепції українського конституціоналізму на основі власного категоріального апарату. Теорія конституціоналізму через свою значущість для подальшого вдосконалення української теорії і практики потребує чіткості понять та їх конкретності, наближеної, бажано, до математичної точності, оскільки «де немає визначеності, там неможливе пізнання» (Г. Гегель).

Тезу щодо важливості не тільки закріплення європейських принципів конституціоналізму в законодавстві України, а й їх розуміння відповідно до європейської практики конституціоналізму ілюструють наведені нижче підходи до розуміння принципу верховенства права.

Принцип верховенства права посідає особливе місце в системі принципів конституціоналізму та є винятковим політико-правовим ідеалом сучасного суспіль-

¹ Головатий С. В. Тріада європейських цінностей — верховенство права, демократія, права людини — як основа українського конституційного ладу / С. В. Головатий // Право України. — 2011. — № 5. — С. 159–174.

ства. Підтримка цього принципу є унікальною, всеосяжною, оскільки за верховенство права виступають практично всі країни, незважаючи на відмінності в їх економічних, політичних, правових системах. Згідно зі статтею 2 Консолідованої версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (Лісабонський Договір) основоположними цінностями Європейського Союзу визнаються повага людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, включаючи повагу до прав меншин.

У Конституції та законах України, а також низці міжнародних договорів, однією зі сторін яких виступає Україна, відображено принцип верховенства права. У частині першій статті 8 Конституції України проголошено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». Цей принцип покладено в основу діяльності органів державної влади (частина перша статті 3 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», стаття 3 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», стаття 4 Закону України «Про Конституційний Суд України», пункт 1 частини першої статті 7 Кодексу адміністративного судочинства України тощо).

Безперечно, верховенство права як фундаментальна цінність Європейського Союзу має поважатися та дотримуватися в країні, що прагне розвиватися як демократична, правова держава, яка визнає загальнолюдські принципи та дотримується міжнародно-правових стандартів. Тому принцип верховенства права набув надважливого значення для України. Необхідність його дотримання та втілення у конституційно-правові реалії актуалізується в сучасних умовах конституційних перетворень. Однак ні в юридичній науковій літературі, ні в нормативно-правових джерелах не існує єдиного уніфікованого визначення верховенства права.

Так, з методологічно-термінологічних позицій принцип верховенства права, як правило, визначається в порівняльному аспекті, тобто через співвідношення права з іншими політико-правовими і соціальними явищами та інститутами. Так, на думку Є. Назаренко, «суттєвою стороною дії верховенства права у суспільстві є панування права в суспільному житті, пріоритет права перед державою»¹. Вчена визначає верховенство права через співвідношення права та держави, держави та людини. При цьому право в умовах дії верховенства права «передую державі, тільки воно має визначати її організацію і функціонування, розподіл влади та правовий статус її органів». «І головне, — зазначено далі, — принцип верховенства права вимагає створення в суспільстві таких відносин людини і держави, в яких передуює людина»².

П. Рабінович також розкриває верховенство права через співвідношення права з правами особи. В одній із його робіт принцип верховенства права інтерпретовано як пріоритетність у суспільстві, передусім, прав людини, що виявляється переважно в таких характеристиках державного і суспільного життя: закріплення в конституційних та інших законах держави основних прав людини (закони, які суперечать правам і свободам людини, є неправовими законами); панування в суспільному і державному житті законів, що виражають волю більшості чи

¹ Назаренко Є. В. Пріоритетність загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права — принцип правової реформи в Україні / Є. В. Назаренко // Законодавство України та міжнародне право (проблеми гармонізації) : зб. наук. пр. — К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1998. — Вип. 4. — С. 37.

² Там само.

всього населення країни і відображають загальнолюдські цінності й ідеали, насамперед права і свободи людини; врегулювання відносин між особою і державою на основі принципу: «особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом»; взаємовідповідальність особи і держави¹. На думку вченого, верховенство права полягає, по суті, у верховенстві прав людини.

Водночас у юридичній літературі пропонується відрізнити принципи верховенства права від принципу «максимального здійснення прав людини»², керуючись тим, що Статут Ради Європи, а також інші міжнародно-правові документи розмежовують їх. Зокрема, у статті 3 Статуту Ради Європи проголошується: «Кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також відверто та ефективно співробітничати в досягненні мети Ради, визначеної у главі I, що буде досягтися шляхом укладання угод та здійснення спільних заходів... у галузі захисту та збереження і подальшого здійснення прав людини і основних свобод»³.

У Конституції України зроблено аналогічний акцент на прагненні держави максимально забезпечити та гарантувати права і свободи людини. Згідно з її Преамбулою, одним із головних мотивів прийняття Основного Закону України була необхідність «забезпечення прав і свобод людини» (частина четверта Преамбули Конституції). Крім цього, аналіз статті 3 Конституції України, відповідно до якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», дозволяє констатувати конституційне розмежування принципів верховенства права і верховенства прав людини.

Аналогічна тенденція простежується і в галузевому законодавстві. Так, наприклад, принцип пріоритетності (верховенства) прав людини як самостійний принцип діяльності місцевих державних адміністрацій закріплений у Законі України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року (стаття 3). Пріоритет природних прав людини виокремлює як самостійний принцип і Конституційний Суд України. Зокрема, у правовій позиції, сформульованій ним у Рішенні від 29 січня 2008 року № 2-рп (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення), зазначено, що «пріоритет природних прав людини слід розглядати як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України, як орган законодавчої влади, має приймати правові акти, додержуючись такого підходу»⁴.

¹ Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – С. 12.

² Сушко Є. Р. Верховенство права: проблеми розуміння та застосування / Є. Р. Сушко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.apcourtkiev.gov.ua/apcourtkiev/uk/publish/article/97004>

³ Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994-001>

⁴ Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 року № 2-рп у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості звільнення з посад осіб, які

Таким чином, у міжнародно-правових документах, у Конституції України, а також у низці законів і підзаконних актів України разом з принципом верховенства права прямо чи опосередковано закріплюється принцип верховенства прав людини, що означає пріоритетність прав людини у взаємостосунках «людина — суспільство — держава» і обов'язок держави визнавати, дотримуватися та захищати їх.

Тому видається за необхідне у системі принципів сучасного українського конституціоналізму розмежовувати за змістом і за цільовим призначенням принципи верховенства права та верховенства прав людини.

Крім того, теоретично виправданим та таким, що логічно відповідає суті та змісту Конституції України, було б пряме закріплення в її тексті принципу верховенства прав людини, тобто їх «пріоритету перед іншими колективними, корпоративними правами» (М. Орзіх). Подібна вербальна конструкція є юридично конкретнішою порівняно зі статтею 3 Конституції України. Тому вона мала б практичну цінність щодо застосування в діяльності органів публічної влади. Також це відповідало б генеральному напрямку розвитку права, його «олюдненню», людському вимірюванню конституційного права на основі сучасних міжнародних стандартів.

Таким чином, принцип пріоритету прав людини у контексті парадигми конституціоналізму пов'язаний із принципом верховенства права, але не є тотожним йому. Принцип верховенства права має самостійний зміст і функціональну спрямованість. За змістом цей принцип не можна розглядати виключно з позиції природного права чи правового позитивізму. Вважаємо, що обґрунтованим є інтегративний підхід до визначення права у контексті розкриття змісту цього принципу, відповідно до якого верховенство права доцільно розуміти як політико-правовий стан, за якого публічно-владні інститути держави, громадянське суспільство та інші соціальні суб'єкти діють виключно на основі права. До того ж верховенство права — це динамічний феномен, що може наповнюватися новим змістом у зв'язку з можливими соціально обумовленими змінами змісту самого права, тобто появою в ньому нових цінностей, звичаїв і традицій; цей процес постійного наповнення та оновлення не можна обмежити, як не можна обмежити прагнення людства до прогресу й досконалості. У контексті конституціоналізму верховенство права також має виступати обмежувачем публічної влади в інтересах громадянського суспільства, прав і свобод людини, тобто влада в суспільстві, в якому визнається і функціонує принцип верховенства права, обмежена правом як втіленням істини (правди) і справедливості.

Визначення принципу верховенства права через константу обмеження свавільної влади держави є одним із провідних і пов'язане з тим, що принцип верховенства права виник для розв'язання фундаментальної проблеми конституційного права — здійснення належного контролю за державним примусом щодо індивідів. Спираючись на таке розуміння, напрямами заходів з дотримання верховенства права у контексті втілення європейських стандартів у сучасних умовах

суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності» та конституційним поданням 89 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень пункту 2 частини другої статті 90 Конституції України, статті 5 Закону України «Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності» (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення) // Вісник Конституційного Суду України. — 2008. — № 1.

конституційного процесу в Україні є реформування інститутів публічної влади та утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Враховуючи те, що феномен верховенства права — це *terra incognita* в юридичній науці, Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) сформулював правову позицію: «Верховенство права — це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо»¹.

Спираючись на цю правову позицію щодо визначення принципу верховенства права, Конституційний Суд України у подальших рішеннях конкретизує її, формулюючи тим самим ознаки верховенства права навіть без текстуальної прив'язки до базової дефініції. Так, до ознак верховенства права, виходячи з аналізу рішень Конституційного Суду України, належать: справедливість та розмірність як критерій ідеології справедливості у демократичній державі (справа про податкову заставу)²; «повага і непорушність прав і свобод людини» (справа про постійне користування земельними ділянками)³; «встановлення правопорядку, який повинен гарантувати кожному утвердження і забезпечення прав і свобод» (справа про постійне користування земельними ділянками)⁴; «визначеність, ясність і недвозначність правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» (справа про постійне користування земельними ділянками)⁵; допустимість «фіксації меж самої сутності прав і свобод» шляхом застосування юридичних способів, якщо «це ставить за мету не звзвити обсяг прав і свобод, а уточнити зміст та регламентацію процедурних питань і окреслити загальні межі основоположних прав» (справа про утворення політичних партій в Україні)⁶ тощо.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Офіційний вісник України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.

² Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) // Офіційний вісник України. — 2005. — № 13. — Ст. 674.

³ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) // Офіційний вісник України. — 2005. — № 39. — Ст. 2490.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

Втім аналіз європейського підходу до розуміння принципу верховенства права та практики діяльності українського органу конституційної юстиції дає підстави відзначити, що втілення основоположних принципів європейського конституціоналізму, зокрема через тлумачення змісту цих принципів, не завжди ефективно здійснювалось Конституційним Судом України. Так, загалом за станом на 13 березня 2014 року Конституційним Судом України було прийнято 310 рішень, у 10 з яких згадувалися ратифіковані Україною європейські стандарти: у 1999, 2000 та 2008 роках — по одному рішенню, у 2007 та 2010 роках — у двох рішеннях, у 2011 році — у трьох рішеннях. Практика Європейського суду з прав людини наводилася та аналізувалася протягом цього періоду в 4 рішеннях: по одному — у 2007 та 2011 роках, у двох рішеннях — у 2010 та 2012 роках. Зазначимо, що посилання на Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини наводилися в окремих думках суддів В. Кампа, Д. Лилака, М. Маркуш, В. Шишкіна. Якщо проводити порівняння з періодом, аналогічним за тривалістю періоду функціонування Конституційного Суду України у новому складі, то з 13 січня по 13 березня 2014 року було прийнято одне рішення, мотивувальна частина якого базувалася на національному законодавстві.

Однак останні цьогорічні події свідчать про позитивні зміни у відповідній статистиці. Якщо проаналізувати активність Конституційного Суду України у напрямі європеїзації конституційного законодавства, то вимальовується дуже сприятлива тенденція. Протягом двох місяців (13 березня — 13 травня 2014 року) було прийнято три рішення, кожне з яких містить, зокрема, посилання на ратифіковані Україною європейські стандарти¹, а одне з них — також і посилання на відповідну практику Європейського суду з прав людини².

України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) // Офіційний вісник України. — 2007. — № 54. — Ст. 2183.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014 у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) // Офіційний вісник України. — 2014. — № 36. — Ст. 965; Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014 у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» // Офіційний вісник України. — 2014. — № 27. — Ст. 776; Рішення Конституційного Суду України від 22 квітня 2014 року № 4-рп/2014 у справі за конституційним зверненням громадянина Рейніша Леоніда Валерійовича щодо офіційного тлумачення положення пункту 10 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України // Офіційний вісник України. — 2014. — № 36. — Ст. 965.

² Рішення Конституційного Суду України від 22 квітня 2014 року № 4-рп/2014 у справі за конституційним зверненням громадянина Рейніша Леоніда Валерійовича щодо офіційно-

Підвищення активності Конституційного Суду України як важливого учасника конституційного процесу та орієнтація суддів на європейські стандарти та практику Європейського суду з прав людини, на нашу думку, здатні істотно прискорити демократичні перетворення у державі та підвищити ефективність сучасного етапу конституційного процесу.

Крусян А. Р., Мишина Н. В. Конституционный процесс в Украине: воплощение принципов европейского конституционализма. В статье подчеркивается важность соблюдения принципов европейского конституционализма в ходе конституционного процесса в Украине. Важная роль в этом принадлежит Конституционному Суду Украины, который в своих решениях все чаще опирается на европейские стандарты и практику Европейского суда по правам человека. Это способствует ускорению приведения фактической Конституции Украины в соответствие с юридической и является весомым основанием для современных правовых преобразований.

Ключевые слова: конституционализм, принципы конституционализма, евроинтеграция, конституционный процесс, принцип верховенства права.

Krusyan A., Mishyna N. Constitutional Processes in Ukraine: The Implementation of the Principles of European Constitutionalism. This article shows the importance of European constitutionalist principles in Ukraine's constitutional processes. Ukraine's Constitutional Court plays an important role in this process, as its decisions more and more frequently cite European standards and European Court of Human Rights precedents. These decisions help bring into practice the European values enshrined, but usually ignored, in Ukraine's constitution. These decisions also serve as the basis for current legal reform.

Keywords: constitutionalism, principles of the constitutionalism, European integration, constitutional process, rule of law.

го тлумачення положення пункту 10 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України // Офіційний вісник України. — 2014. — № 36. — Ст. 965.